

ДРАМАТИЧНОТО В ДИАЛОЗИТЕ НА НЕОФИТ БОЗВЕЛИ

РОСИЦА ДИМЧЕВА

Все по-често и настойчиво в днешно време ние се връщаме към епохата на Възраждането, тъй като тя разкрива много от неизменното в съдбата и стремежите ни като народ. Двестагодишнината от рождението на един от най-бележитите дейци на тази епоха Неофит Хилендарски Бозвели (1785—1848) е повод отново да потърсим в сегашните ни национално-културни усилия поздравка връзка с духа и заветите на миналото, да се приобщим към спечелените с велики страдания идейни позиции.

Борбата за своя църква и своя йерархия, подета през 30-те години на XIX в., е първият опит да се превъзмогне робството, като се извоюва по легален път духовна автономия на българския народ чрез обединяване на българските области в етническа и културна общност. В тази борба се пробуждат и развиват националното самочувствие и гражданското съзнание, откриват се перспективите за културно и политическо развитие. Разбрал необходимостта от коренна реформа на съществуващите дотогава гръцко-български черковни отношения, Неофит Бозвели пръв насочва планомерно действията против фенерската олигархия, която осуетява отначало всеки опит за извоюване на религиозно-културна независимост. Същинският предходник на Васил Левски в систематичната пропаганда сред масите, той съзнава необходимостта от организирано обществено мнение. С идеята си за създаване на българско общество в Цариград като духовно средище на събудената за живот народност Неофит Бозвели прави първата стъпка в извоюването на потъпканата преди пет века политическа и културна самостоятелност. Като признато от властта национално представителство тази организация трябва да възбуди и канализира негодуванието срещу чуждата духовна власт и да наложи на турското правителство народната воля.

Подчинил всичко на отечествения дълг, Неофит изживява драмата на подралия апостол на една идея. Той е принуден да преодолява ожесточената съпротива на врагове, силни в икономическата си, религиозната и обществената власт. Той се сблъсква и със социалната незрелост на духовете у нас, с активното противодействие и обскурантизма на консервативните среди в българското общество. Дръзнал да постави кандидатурата си за търновски митрополит, Неофит среща решителния отпор на Патриаршията и долното продажничество на българските делегати от Търново. Смелостта си той ще изкупи с едно четиригодишно заточение в Атон, което ще го разочарова от хората, но не и от народа, не и от делото. Неуморният агитатор ще оглави отново движението за български митрополити, подкрепен този път от Иларион Макраиополски.

Осъден на второ заточение, Неофит става изкупителна жертва за въздигането на българската народност.

Неофит Бозвели изстрадва участието на народа си като голяма обществена и лична трагедия („достолавная трагедия“, „достоплачевная трагедия“), която може да бъде сравнена с най-съдбовните сътресения в историята на човечеството. Драматическият конфликт тук се намира сякаш в своята праформа. Той възниква на национално-религиозна основа и приема не само обществен, но и личен характер. Борбата с Фенер, борба за съществуването на българската народност, изключва всяко примирение. Тя се корени в несъответствието на българския народен дух с чуждите нрави, традиции и домогвания. С усет за дълбокия преврат в идеите и в положението на църквата Неофит вижда драматичния конфликт между българския народ, гръкоманите и фанариотите на фона на смяната на две епохи: едната — изпълнена с кърджалийски нашествия и фанатизъм, а другата — обещаваща равнопоставяне, реформи и напредък. Той осмисля конфликта между българската партия и Фенер символично като една от най-внушителните прояви на извечната борба между доброто и злото, между светлината и мрака, между божественото и сатанинското начало в душите и в историята. В пророческа екзалтация Неофит одушевява и драматизира стихии на природата, за да ги направи зрители на трагедията на своя народ, призовава всички хора по света за свидетели на погизването на религиозните, гражданските и човешките закони. Борбата, която се води в името на висшите човешки идеи, винаги носи в себе си възможността за победа на справедливостта: „Но правдата ся истончава, но никогаши не ся скаса и на праведный суд ся представлява. . . ще ся чуе подсолнечная тая достолавная трагедия. . . и ще да ся познае на българското общество правдата и на покрывала противорности ухищрението. . .“¹

Неофит Бозвели притежава активен дух и волева натура на борец, който влияе решително върху насоките на мисли, чувства и дела на обществото. Той изживява дълбоко и страстно всичко проблематично и рисковано в конфликта с Фенер, като проявява удивителна последователност и мъжествена воля при най-тежките изпитания. В неговия светоглед преобладават утвърдението, ентусиазмът, вярата в идеала въпреки привидното тържество на злото. В най-трагичните моменти той е способен да се примири с нещастieto, тъй като саможертвата е направена в името на нещо възвишено и свято. Две основни емоции владеят духа му: омраза към представителите на злото начало в живота и любов към отчаяния и търпелив народ. При едностранчивостта на вживяването в противоположни афекти се стига до особена концентрация на чувствата. Възторгът е близък до екстаз. Въодушевлението стига до екзалтация. Ненавистта към Фенер и волята за преодоляване на злото избиват в пророчески патос. Разумът отхвърля заблудите, сковали духа на българина, разголява лицемерието и притворството на враговете, издирва истинския смисъл на понятията, разграничава ги до последните, несъвместими противоположности: лъжа и истина, закон и беззаконие, добро и зло, думи и дела, догма и вяра. Неофит Бозвели живее и създава като в треска, но в моменти на страстна възбуда иронията идва да охладя емоциите, извикани от трагическата ситуация. Умерените душевни състояния са недостъпни за такава натура, както и меката, уталожена поетическа чувствителност. Неведнъж Неофит говори за своите „обуреваеми, треволуеми, многосмушени помисли“. Животът му се разделя на периоди на повишена духовна и практическа енергия и на моменти на дълбоки депресии, довели до физическа разруха. Волево-устойчивото и дея-

¹ Й. Попгеоргиев, Материали по църковна борба. Архивът на Неофит Бозвели. — Сб. БАН, кн. XIV, 1921, 33—34.

телиото в характера, едностранчивостта в чувствуването, както и вътрешното напрежение поради необикновената интензивност на всички душевни сили обясняват предпочитанията на Неофит към някои близки до драмата литературни форми на изповед и пропаганда. Дарованието на ретора у него не изключва донякъде и натиурела на писателя. За този компромис на природата най-подходяща е формата на диалога, която може да се постави на границата на публицистиката и литературата. Ако Неофит Бозвели не е писател, който да внуши драматическия живот на една поетически възсъздадена действителност, той е човек на полемичната мисъл и полемичните настроения и може да внесе в специфичната материя на диалога нещо от особеностите на драматичното творчество².

Всред различните форми на литературата диалогът показва най-голямо родство с драмата. И двата вида се коренят в естествената потребност на човека да направи нагледно, зримо, осезаемо онова, което тревожи и изпълва неговата душа. Драмата отразява действията, а диалогът — мисленото и говората на хората. И при двата вида се пробужда илюзията за свят, раздвижен от собствена сила и без пряката намеса на автора. В единия случай драматичното действие се движи пред вътрешния поглед на писателя, а в другия — авторът се вслушва в разговорите на общуващи хора, следи движението на техните мисли. В драмата разговорът придружава действието, служи на действието. В истинския диалог разговорът добива самостоятелно значение, превръща се в затворен в себе си свят, за който и най-богатият сценарий е излишен, а хората и техните действия са ненужни. Драматическият писател се съобразява с изискванията на сцената. Когато пише, той обикновено вижда и слуша героите си. Авторът на диалози предназначава своето произведение за четене. У него преобладава не толкова визуалното, колкото аудитивното (слуховото) възбращение. В по-късно време диалогът и драмата следват собственото си развитие, но при тяхното потекло често пъти кълновете на единия вид могат да важат като начало и на другия, както се наблюдава при появата на модерната драма — особено в Германия по време на Реформацията, във Франция и в Испания. Докато монологът подхожда на самотния, изолирания индивид и затова често клони към лирическата изповед, диалогът подобно на драмата е борба. В драмата волята на героя се опълчва срещу неговите противници или срещу съдбата. Диалогът е борба на мисли, борба за издирване и постигане на истината. Колкото повече в борбата на мислите участвуват волята и страстите, толкова по-драматично ще бъде въздействието.

Активизирането на диалогичната форма сред балканските народи през първата половина на XIX в. стои в тясна връзка с обществените проблеми на тези страни. В Гърция то е обусловено от съпротивата на консервативните кръгове начало с Патриаршията срещу гръцкото просвещение, чиито представители водят трудна борба за разведряване на умствения хоризонт в духа на възвишените обществени идеи на XVIII в. В началото диалогичната форма се среща по-често сред писанията на противниците на европейските идеи, какъвто е случаят с „Диалози на мъртвите“ на П. Кондос (1793) и „Фенерът на Диоген“ на А. Коос (1793—1804). Последователите на западното просветно и политическо движение са принудени да разпространяват тайно или в ръкопис своите брошури. Към този тип размирни произведения принадлежи най-известният между образците на Неофит Бозвели, гръцкият диалог „Русо-англо-французинът“ („Рωσοαγγλογαλλός“). Писан между 1799 и 1806 г. в Северна Гърция, той се раз-

² За отношението на възрожденските диалози към драмата вж. Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. III. С., 1977, 554—555; Н. Драгова. Драматичните опити на П. Р. Славейков. — Изв. Инст. за бълг. лит., кн. III, 1958, 116—123; С. Каракостов. Български театър. Средновековие. Ренесанс. Просвещение (865—1858). С., 1972, 132—202.

пространява в преписи, които стигат до Атон³. Историкът на Гръцкото просвещение К. Т. Димарас поставя това произведение сред трите най-радикални изяви на гръцкия либерализъм: една сатира срещу тайнствата на християнската религия, писана през 1789 г. под влияние на Лъсаж и Волтер, забележителната програма на гръцките просветители „Гръцка правова държава“ (1806) и насочената срещу висшето духовенство брошура „Размислите на Критон“ (1819). Произведения със силен критически дух, те носят характера на манифести на една нова идеология, идеологията на Просвещението, с нейните радикални последици⁴. Обърнем ли се обаче към по-значителните прояви на диалога в Гърция, трябва да отбележим творчеството на водача на прогресивните сили в тази страна А. Кораис, под чието влияние стои и анонимният автор на „Русо-англо-французината“⁵. Диалозите на Кораис са могли да привлекат нашия църковен реформатор с критиката на „фанариотската проказа“, със символите на ридещото отечество, с идеите за създаване на гръцка автокефална църква. Но възпитаният в манастирската традиция Неофит не би могъл да следва техниката на диалозите на гръцкия публицист, който познава древните образци и следи отблизо възраждането на този вид творчество във Франция. Спонтанните съвпадения при характеристиката на фенерския деспотизъм в съчиненията на Неофит и в някои произведения на гръцките просветители („Братско поучение“ и „Диалог на Атанасиос и Николаос“ на Кораис, анонимния трактат „Гръцка правова държава“ и пр.) говорят за честното отношение на авторите към наболелия и за двата народа проблем. От друга страна, специфичните национални и социални задачи обуславят различните идейни програми на гръцките либерали и на нашия автор, който разширява картината на недъзите на Фенер в нови насоки: похищение на българската църковна независимост, преследване на българската книга и българския език, насилия над привързаността към род и спомен за славно минало.

Запазвайки пълна свобода към образците си, Неофит Бозвели остава оригинален както с идеята си за една мирна революция в строго ограничените рамки на верско-църковните отношения, така и със сатиричния си стил. В най-известните си диалози „Просветеният Европейец“ (1842) и „Мати Болгария“ (1846) той използва някои композиционни схеми на съвременните му гръцки и сръбски произведения, като се стреми да обсъди в беседа на фиктивни лица нравствено-религиозното и обществено-политическото положение на българския народ⁶. Други негови работи показват много по-тясна връзка с импровизиранияте разговори и спорове, водени по време на пътуването в Сърбия и Унгария между 1835—1836 г. и през периода на агитацията в Цариград между 1836 и

³ Критически издания на текста, проучване на преписи и коментар: К. Θ. Δημαρᾶς „Αδῆλφω, Ρωσσοαγγλογᾶλλος“. Αθήνα, 1948 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν „Αγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση“), σ. 6—7; Τὸ κείμενο τοῦ „Ρωσσοαγγλογᾶλλου“. — Ἑλληνικά, XVII (1962), σ. 188—198; Δύο ἀκόμη ἀθησαύριστα ἀπογράφα τοῦ „Ρωσσοαγγλογᾶλλου“. Ὁ Ἑρηνιστής. Γ' τχ. 13, № 51, 1965, σ. 1—11.

⁴ Срв. К. Θ. Δημαρᾶς. Νεοελληνικός διαφωτισμός. Αθήνα, 1977, σ. 12, 42, 413—428; Ἀνώνυμου τοῦ Ἑλλήνου. Ἑλληνικὴ Νομαρχεῖα, ἥτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας. Αθήνα, 1971; Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος. — Ἑρᾶνος εἰς Ἀδαμαντίον Κοραῖν. Αθήνα, 1965, 147—155.

⁵ Анонимният автор е познавал някои памфлети и революционни възвания на Кораис: „Братско поучение“ (1798) и „Бойно тръбене“ (1800, второ издание 1821). Първата брошура е една сатира срещу висшето гръцко духовенство. Втората, написана под формата на плач на майка Гърция, е придружена с гравюра, изобразяваща турчин с извадена сабя и млада, покрита с рани жена. С разпуснати коси и разкъсани дрехи тя протяга отчаяно ръце към небето. Срв. Α. Δ. Κυριαῖς. Σάλπιγμα πολεμιστῆριον. Ἐν Πελοποννήσῳ, 1921, σ. 8.

⁶ Срв. И. В. Д. Шишманов. Неофит Бозвели. Извори на „Мати Болгария“. — В: И. В. Д. Шишманов. Избрани произведения. Т. 1. С., 1965, 166—193; М. А. Рнаудов, Неофит Хилендарски Бозвели. Т. 1. С., 1971, 359—360; т. 2, 105—114.

1841 г. Такъв е случаят със серията диалози „Разговор на любородните“ (1842—1844) и „Любопитнопростий разговор“ (1842), както и с малките импровизации „Здравого разума разговор“ (1844) и „Краткий вопрос“ (1844). Тези работи, писани по време на първото заточение (1841—1844), носят всичките белези на устната импровизация с конкретните указания от действителността, с верните наблюдения върху мнения и интереси, с изтъкване особеното в мисълта и волята у представителите на различни обществени групировки, с естествения строеж на речта. Очевидно литературният диалог не само предполага развитие на устния диалог, но и изниква от импровизираните разговори в самия живот. Агитатор по призвание, силен предимно в живата беседа, Неофит се вслушва в зараждащия се диалог на своята епоха, съумява да го долови, да го развие в неговите разклонения, да го задълбочи и изостри до непримиримост. Той заставя противници и привърженици да говорят, кара ги да обличат възгледи и мнения в думи и така да разкриват своите погрешни или правилни идеи, да определят своята позиция, сами да прозират истината. А когато не е в състояние да води устна полемика, когато е заточен или лишен от възможността да общува със своите съмишленици и да изобличава враговете, Неофит влиза в мислена връзка с близките си по дух и идеали хора, като прибегва до диалогично излагане на мнения, възражения и решения по националния въпрос. Вживявайки се в сцените, които представя, той неволно се проявява като импровизатор драматик.

Особен интерес в това отношение представя диалогът „Любопитнопростий разговор“. Тук авторът развива цял сценарий, който придава повече живот на лицата и на идеите, внася интрига в беседите. Склонността към фабула, към сетивно оживяване работата на мисълта произтича от самото естество на диалога, който не търпи прекомерно интелектуализираното познание. Произведението показва драматически развой с изходна ситуация, дала трагична насока на беседата, с напрегната борба на мнения и интереси и с момент на изясняване и решение на проблема.

За встъпление служи срещата на един родолюбец българин, преселник в чужбина, с неколцина сънародници търговци, дошли от България. Използвайки своите наблюдения върху нрави, жестове, говорни особености, Неофит охотно се движи в конкретното и емоционалното. Той съумява да внуши както сърдечността и простодушието в обноските на човека от народа, така и носталгията, живия интерес към България у любородеца, възпитан в културна среда. Различните по социално положение и образование хора беседват за обикновени неща, разговорът минава от една тема на друга, докато накрая една забележка на българските търговци, които изказват радостта си, че се намират поне за известно време на свобода извън родината си, привлича вниманието на любородеца и в разговора настъпва обрат. Заинтригуван и огорчен, любородецът идеалист пожелава да узнае причината за такова отношение към отечеството и получава отговор, който изведнъж му открива неподозираната по-рано народна трагедия: „Чорбаджи! Проумява ся, господство ти, туку слушаш България, чи ти ся чине кой знае каква ли да е. Ако да ищеш да я познаеш — запали я, остави я, чи бягай. Не ти трябва... Тыя е соват (т. е. паша за говеда, отхранвани за клане владьшки, чорбаджийски, кадийски и мухасалски... И молим ти ся не ны пытай вече за наша пуста България! Да опустее! Като си помыслиме що теглиме!... Чи ако неныся свидяха дечата ны... мертвы, а не живы ся вращаме!...“⁷ Тези думи разтърсват дълбоко патриота и дават съвършено нова насока на мисълта и волята. Неподозирани въпроси застават

⁷ Всички цитати са по изданието: М. Арнаудов, Непознатият Бозвели, С., 1942, 173—213.

пред неговото съзнание. Неочаквани чувства измъчват сърцето му. Заедно с това изчезва пъстротата на сценария, който отклонява погледа на читателя върху разни неща и като съществен момент остава не толкова сюжетът, колкото тенденцията. Интересът се съсредоточава върху изненадващо изпъкналия проблем, чистото решение се налага с цялата си трагична необходимост и неизбежност.

Търговците отправят своя сънародник към неколцина погърчени търновски чорбаджии, дошли също по търговия в чужбина. Навлизането на новите участници въздейства решително върху хода на диалога. Набелязаният във встъплението проблем сега се подлага на напрегнато полемично обсъждане, без да се губи пълнотата на конкретните указания от действителността. Чорбаджиите се налагат на въображението ни с техния морал, с техния менталитет, с тяхното поведение, с тяхната диалектно цветиста реч, прошарена с турцизми. С инстинктивен усет за контраста и групирането на участниците в диалога Неофит изтъква различието в позицията и в реакциите на предишните и новите себеседници на любородеца. На въпросите на патриота за впечатленията им от страната, в която се намират, чорбаджиите се отзовават неприязнено за гражданската свобода и културата на чужденците. Заразени от антинационалните идеи на фанариотите, те разкриват родоотстъпничество, тъпота, съсловни предразсъдъци: „Тува велика слободия — ни се rozpoзнават кой е чорбаджий и кой хизмекар. Всички еднакви. . . майната им. . . Какво ли учат, като немаат даскал да ги учи по гречески — хеписи нафеле. “

В началото любородецът се мъчи да запази съдържаност, като смекчава сарказма си с хумор. Той иронично пита своите събеседници откъде са се научили да говорят така добре български език, щом като са гърци, и търпеливо изяснява на тези ренегати правата и задълженията на владиците. В желанието си да разкажат по-обстойно за „светите и от бога дарувани“ грабежи на търновския митрополит, чорбаджиите са по своему нагло красноречиви. Любородецът губи самообладание и става все по-енергичен и жлъчен в порицанието си. Обсъжда ли се въпрос, свързан с най-съкровените му убеждения, засегне ли шинизмът на неговите събеседници някоя сърдечна струна, речта му добива страстен тон и патетична багра. Непримиримотата в идеите, неизбежна като проява на съвест, мироглед и интереси у всекиго, води до драматически сбита полемика с остри сблъсъци. Неофит показва вкус за градация на афектите и за покачване на напрежението. Такъв е случаят например, когато чорбаджиите разказват как позорят с митрополита цената на християнската вяра и самодоволно питат любородеца: „Проумя ли сега колко имат фарк (т. е. разлика) нашите владци от вашите?“ Възмущението на патриота намира израз в патетично-фигуративен стил, който извиква арогантния отговор на събеседниците: „Брей, хей, достум, чи пита ли някой някогаш робите си обичате ли да робувате?“

Смяната на действащите лица означава нова степен в развоя на съдържанието на диалога, води до по-лататъшен напредък в разкрития и изобличения. Напуснал е погнуса чорбаджиите, любородецът среща отново първите си познания — търговците. Веднага настъпва изменение в атмосферата и тона на разговора. Нравствената чистота, която се излъчва от тези изстрадали хора, извиква у любородеца състрадание и любов към народа: „Любезнии мои единоплемяници! Какво да река, не зная. Сърдешто ми ся претръгна, душата ми ся смути, умат ми ся замая!“ И този път Неофит отделя голямо място на живо написания сценарий, но въпреки че вниманието на участниците се отклонява встрани от основния въпрос било поради желание да се избегнат болезнени теми, било вследствие други причини, разговорите се движат около проблема, засягат го бегло, пак се отклоняват, докато най-после мисълта и чувствата биват обсебени от националната идея: „Кои, кому и как продават такава вяра!

И как я наричат? Сос крына ли я мерят? Или сос весны теглят? И по що дават крыната или оката ъ? И кой коликото крыны или оки ище да си купи, дават ли му? Или половина, или четвѣрт, или от четвѣрта една част не дѣлят ли?... Цената кой оценява на тая новоизмыслина мѣртва вѣра?“ Любородецът надава тревога, бичува страстно, с буря в душата си. Изводът, който служи като развръзка на драматично стилизираня диалог, е необходимостта от нравствено единение на народа.

Ако в „Любопитнопростий разговор“ аргументацията на любородѣца е добивала патетичен акцент, в диалога от 1844 г. „Краткий вопрос препростаго болгарина и ответ премудрого грека духовника“ Неофит вплита факти и доводи в хумористична фабулистика. Героите този път са грѣцки свещеник фанариот и бѣлгарин, който се допитва до духовния си учител по въпроса, как да раздаде своето имущество за богоугодни цели. И туку Неофит наблюдаваме нещо от нѣтурела на един драматик, който възпроизвежда живата народна реч. Разговорът разкрива особеното в мисълта, волята и фразеологията на двете лица. Грѣкът проявява някаква привидна изтънченост в спора, когато трябва да прикрие лукаво своите неоправдани домогвания. Хитрите извѣртия и празните бѣртвежи в защита на несъстоятелния му идеал се натѣкват на правилните и здрави идеи на наивния на прѣв поглед бѣлгарин, който оборва в темпераментна полемика софизмите на фанариота, лишени от усет за реалността. Този драматически похват с бѣрзината и находчивостта в движението на репликите придава особена прелест на малката импровизация на Неофит :

„Дух : Вие сте си дебѣли вулгары. Толкош години вы кажваме да ши ошавите вулгаршката склавуншка книга и да са научите да читате грѣчески. . ., чи той грѣчески язык е повсякъде потребен.

Бол : Чи може ли, духовниче, дебѣли болгары да станат тенкы грѣцы? Толико години са мучат грѣците да ны погрѣчат, но не могат, залодо что са трузят най-много владыщыте и духовницыте да погрѣчат болгарыте, но и то не зная дали богу угодно?

Дух : Ето, чи ничто не знаеш, дебѣл вулгарино! Чи от туй по-голямо добро бѣва ли по светат — помысли само да ся пограчат болгарыте, каквы щат да станат!

Бол : Чи каквы, духовниче, освен пак чѣловѣцы. Не щат да предобыят крыла, нито рога и упашки.

Дух : Не ли си си вулгарен, все вулгарен, не ти стига умат что ще рече грек и вулгарен! То помежду им има голяма разлика! Грѣцкый род е един на светат. . .

Бол : Чи и болгарскый наш род е един род и весма по-голем род е от грѣцскый — да мя простиш духовниче!“⁸

По-друг характер добива драматичното напрежение в групата диалози „Разговор на любородните“ — неocenим документ както за състоянието на духовете в началния период на черковната борба, така и за потеклото на новия литературен вид из импровизирани разговорѣ в самата действителност. Неофит влага в това произведение като в мемоар или в дневник някои моменти от своята агитация в Бѣлгария и в Цариград. Възрожденецът записва разговорите и полемиките, водени с приятели и врагове, въвежда самия себе си като участник, разкрива личните си преживявания и реакции, означава точно датата и обстановката на всеки спор. Докато през 1842 г. по време на заточението той възпроизвежда по памет първите разговорѣ, а по-късно внася нови бесѣди, водени действително или фиктивно (например разговорите между Неофит и любородѣца през 1843 г.), то последните диалози записва след бягството си от

Атон през 1844 г. Спомените за беседите, водени от Неофит, са само външно врамчени в краткия разказ за решението на група български преселници в чужбина да изпратят в родината свои представители, които при непосредствено общуване със сънародниците да проучат положението в Турция и възможностите за завръщане в отечеството. Анкетните прекарват няколко години в страната (1840—1844), беседват с българи от „всеки чин и звание“ и внимателно следят „общешителното поведение“. Авторът ни отвежда в Търново, в Габрово, в селата, в Лясковския манастир, в Атонския манастир „Дионисиат“, в Цариград. В разговорите участват търновски чорбаджии, габровски чорбаджии, селяни, цариградски българи, търновски търговци. Неофит е не само едно от главните действащи лица в диалога, но води агитацията си и под маската на любородеца. Фактически зад фикцията на фабулата той разкрива своя индивидуален почин да заработи сред самия народ, да „разговаря с различни всякога чина и звания българи“, да „изпитва за все то, что става, и „какво са чини сос очите си да гледа“. В това съчинение, както в един дневник, държан в диалогична форма, отсъствува каквато и да е по-широка прегледност и на всяка стъпка се чувства непосредственият подбор на впечатленията. Обединителен център с националният проблем, поставен на обсъждане сред всички слоеве на обществото, а драматичното напрежение се поражда от присъщото на диалога скриване и отдалечаване на изхода.

В съприкосновение с разнородните явления на живота националната идея се подлага на изпитание, проверява се, приема се или се отхвърля, докато завладее мислите, желанията и делата на хората като една емпирически установена и проверена от опита истина, съобразена с обективните възможности. В разговора от 15. X. 1840 г. между любородеца и търновските чорбаджии вярата на патриота идеалист среща грубия реализъм на неговите себеседници. Хладнокръвно и снизходително чорбаджиите оборват аргументите в полза на възраждането на народа, като излагат нови, непредвидени от любородеца доводи, дошли в полза на убеждението на тези ренегати, че единствен изход за българите е елинизацията. Техният опонент не отстъпва от позицията си, но неговата воля за възкръсване от мъртвилото е срещнала твърдия отпор на противната партия. Още повече се засилва безизходицата в разговора с търновските търговци. Тези изстрадали хора разколебават вярата на патриота в реформите на султана и виждат единствено спасение в преселването в чужбина и обезлюдяването на страната. В диалога с габровските чорбаджии от 29. XI. 1840 г. се стига до отчаяно решение: „На турците дай им пешкешлици и желтици, чи им чини каквото знаеш, но сетнината да бъде благочастлива — веднаж ще умре всякой.“ Любородецът отхвърля малодушното себеунищожение и предлага един план за общи действия, който е в съответствие с идеите за реформи в държавата: „Не е ли по-добре общенародна жалба да дадете на султанската порта и да си предложите обстоятелствено неволята и неосноснените тегла, които от митрополитат си теглите?“ Но този изход бива отхвърлен от напласените хора, които стоят под прякото впечатление от провала на българската партия през 1840 г. В разговора със селяните отново се издига като единствена възможност преселването в Русия, докато в напрежнатия диалог между самия Неофит и любородеца от 21. III. 1841 г. черковният реформатор развива идеите си за отделяне на българската нация от гръцката чрез официално признати от властта народни представители. Тази положителна прорама не се възприема веднага и минава през много колебания, докато се наложи над останалите решения като неизбежна в този съдбоносен момент, когато българският народ трябва да открие своето призвание или да се поддаде на денационализацията. В процеса на диалогичното общуване Неофит ни води от едно решение към друго, от една степен на зрелост на духовете към друга. Всяка нова

победа на идеите на любородеца подготвя крайната катастрофа на неговите противници и прави поражението им по-вероятно.

Ако в повечето диалози от този цикъл тежестта пада както върху логическото обосноваване на становищата, така и върху волевите конфликти на участниците, в разговорите от 21. III. 1841 г., от 29. IX. 1843 г., от 31. VIII. 1844 г. и от 8. IX. 1844 г. между самия Неофит, любородеца и цариградчани националната идея добива интимен и тясно личен характер. Тя става жизнена съдба, участ и трагедия на един благороден човек, способен да отиде заради нея докрай в самопожертвуването си. В тези епизоди чрез диалога се решават най-дълбоките вътрешни конфликти на страдащия и борещия се човек. И ако диалогът няма достатъчно материал за драма, той може да има такъв за отделна сцена. Подобен е случаят с епизода от 21. III. 1841 г. Разговорът се води между любородеца от чужбина и Неофит в Лясковския манастир, където черковният реформатор се е оттеглил, след като не е пожелал като протосингел да участва в престъпленията на търновския митрополит. Неусетно Неофит превръща преживяното и изстраданото в драматическа сцена, в малка психологическа драма, където не липсват герой, вдъхновен от идеали и подложен на горчиви изпитания, нито силни афекти, нито критически момент на напрежение при осезаемо долавяща се катастрофа.

Неофит е в състояние на мъчително колебание. Как ще действа при дадената обстановка? Враговете са решили да заточат ръководителя на съпротивата и така да смажат окончателно народното движение, потъпкаю още при първите му по-сериозни прояви през 1840 г. Сънародниците са все още робски оковани и след удара на фанариотите срещу зародилата се българска опозиция страхливо се отдръпват от борбата. Ще се подчиня ли Неофит на повелята на съвестта и на дълга, или ще се оттегли? Ще има ли сили да иде докрай и да понесе всички последици? Има ли смисъл да се работи в сред разединен и уплашен народ, веред способни на предателство и на родоотстъпничество съмишленици? Този кръг от въпроси, свързани със силни душевни движения, се отлива в една драматическа постройка, така съответна на волево-енергичното и аналитичното у възрожденеца. Малката сцена създава напрегнато очакване при добре поставена дилема.

Докато в разгаданите вече произведения интересът е насочен към познанието и към изпълнения с афекти сблъсък на убеждения, тук се разкрива драмата на един действащ и страдащ човек. В анализираните диалози говорят представители на различни обществени съсловия. Тези лица са изобразени откъм техния типичен начин на разсъждение. Има волеви конфликти, но преживени в статично положение. В този епизод характерът на героя се разкрива за момент в движение. Драматизмът не е в борбата на мислите, а в живото въздействие, което разговарящите упражняват един върху друг. Любородецът се старае да засегне някои страни от характера на Неофит, да се добере до някои слаби струни в неговата душа. Упрекнат от събеседника си в бездействие, народният вожд е засегнат болезнено от неговите думи, защото те идат като отзвук на измъчващите го съмнения и тежки предчувствия. Той е принуден да обяснява наложеного от обстоятелствата уединение, да отхвърля клеветите на митрополита, да разкрива вътрешната драма на своята благородна натура. Образът на любородеца — действителна или фиктивна личност — се схваща като глас на съвестта на самия Неофит, изпаднал във вътрешно раздвоение. Като че ли ние тук присъствуваме на един драматически разговор на душата със самата нея:

„Любородецът: Но бихме тя попитали с дозволениято ви — коя добродетел е по-благоприятна богу? Сам токмо за себе си ли кога гледа некой да му е добре или за общенородна полза когато ся труди? Конец дело красит, г. Протосингел.

Прот. Неофит: Но ние, горките, не знаем дали щем остана живы да видиме и да им още един път докажа на нашите любородци. Аз си ги знаях, но ревността ми мя измами, чи като луд ся трудих на дяволско село да учина добро, чи си наидох смертното зло! . . . Зная, чи много ще старая . . .⁹

Трагедията на Неофит, изложена в драматичната сцена на този диалог-мемоар, е трагедия на подраания борец, който не може да се опре на една значителна обществена сила в своите действия срещу мощното, добре организирано и покровителствувано от държавата феверско духовенство. Но с умножението на външните препятствия вътрешните сили се съсредоточават за постигането на идеала. Крепне скритата увереност в моралното и правно превъзходство на българския народ. Усилва се убеждението, че злото, „когато не мирува, но беснее и лудува“, различава пътя на доброто и на истината. Волевото напрежение се набира, за да доведе до решение, отговарящо на етоса и на борческия темперамент на възрожденеца. Трагичното раздвоение е преодоляно. Неофит търпеливо ще върви по начертания път. Приемането на заточение, страдания, вероятна смърт е акт на една действена воля. Спорът е разкрил характера на Неофит и го е поставил в ново взаимоотношение с любородца.

В сравнение с разгледаните диалози в „Мати Болгария“ и в нейния първи вариант от началото на 1842 г. „Просвещений Европеец“ не може да става и дума за драматичен конфликт, за различие в мнения и интереси, за борба на мисли. В тези произведения между действащите лица (Мати Болгария, сина патриот и европееца) има единомислие. В „Просвещений Европеец“ майката, синът и европеецът стоят на еднакви идейни позиции, но майката не познава причините за състоянието на България и се нуждае от разясненията на другите двама участника. Същата сюжетна схема се използва и в „Мати Болгария“. Този път авторът се освобождава от третото лице (европееца), което е увеличавало композиционната несигурност на първата редакция, доколкото се е повтаряло в поведение и разсъждения ту с майката, ту със сина. Неофит не е в състояние да постигне по-сложно изграден диалог, в който навлизането на всеки нов участник да съдействува за напредъка на мисълта.

И в „Просвещений Европеец“, и в „Мати Болгария“ се долавят различните гласове на фанариоти, гръкомани, егоисти, скъперници, лъжепатриоти. В „Просвещений Европеец“ ние се вслушваме в клетвата, която сам Неофит дава пред родината (339—340), и в надмения думи на търновските чорбаджии, суетно възхваляващи своето „благородно“ потекло (с. 347)¹⁰. В „Мати Болгария“ чуваме проклятията и анатемите на търновския митрополит към неплатилите владичината селски първенци (95—96); грубия говор на търновските чорбаджии, които лукаво сплашват селските старци и им внушават покорство пред митрополита (89—90); унизителния глас на патриаршеските синодални чиновници пред влиятелните кокоци (с. 81); йезуитски ласкателната реч на вселенския патриарх, увещаващ българските чорбаджии да прашат децата си да учат в Атина (с. 100); двуличния тон на мнимите любородци, които хулят пред фанариотите своите заточени водачи (с. 140)¹¹. Но тези лица не влизат като самостоятелни участници в диалозите и ние научаваме за техните схващания само от разказите на сина или от реакциите на майката и на европееца. Различните мнения на хората не интересуват този път автора, чието внимание е съсредоточено изключително върху истината за състоянието на народа. Неофит не налага на въображението ни действащите лица с наблюдения вър-

⁹ Разговор на любородните. — Й. Попгеоргиев. Цит. съч., 23—24.

¹⁰ Всички цитати от „Просвещений Европеец“ са по публикацията на И. В. Шишманов. Един непознат труд на Неофит Бозвели. — СБНУ. Т. XVIII. С., 1901, 335—353.

¹¹ Всички цитати от „Мати Болгария“ са по изданието: М. Арнаудов. Непознатият Бозвели. С., 1942, 44—160.

ху типове, нрави, говорни особености и пр. и те остават като персонификации на абстрактни понятия. Разбира се, и тук авторът се опитва да даде някои по-конкретни указания за външност и духовен портрет. Това се отнася особено за Мати Болгария, представена като възрастна жена — майка, потънала в грижи за съдбата на децата си и притежаваща опита и мъдростта, които народът е постигнал при толкова изпитания. Но стремежът към оживяване обсъждането на проблема не довежда до по-осезаем резултат, щом като в плачовете и апелите на Мати Болгария, в пламенните думи на сина, в наставленията на европейца чуваме единствено собствения глас на Неофит. Показателен е фактът, че при обработката на „Мати Болгария“ Неофит се отказва от по-обстойната характеристика на действащите лица, както тя е набелязана в „Просвещеный Европейец“, премахва всички описателни моменти и разглежда майката и сина като чисти понятия за отечеството и за патриота. Понеже няма сложна верига от мнения и възражения, както и естествен диалог като изява на различни темпераменти, не се постига и една по-естествена драматическа постройка. Докато в диалозите, които са по-близко до устната импровизация, Неофит си служи с жива, народна реч, в „Просвещеный Европейец“ и в „Мати Болгария“ повече се проявява другият лик на нашия агитатор — този на проповедника, възпитан в манастирската традиция. В двете си най-значителни произведения той често пъти прибегва до по-обстойни изложения, до малки дисертации по обществени въпроси. Така например в „Мати Болгария“ Неофит систематизира своите възгледи за историята на българо-гръцката черковна разпра (63—64, 67), своите наблюдения върху симонията (т. е. купуването и продаването на патриаршески и владишки тронове — с. 50), върху икономическата експлоатация от страна на гръцкото духовенство (94—96), върху погръчването на народа (с. 110), върху провала на българската партия през 1840 г. (116—117) и др. Дългите речи и трактати придават реторичен характер на тези съчинения на Неофит. Наред с догматическото мислене реториката е един от враговете на диалога. Тя нарушава чистота на вида и отнема неговия драматически нерв. Вместо да участвуваме в процеса на самата духовна работа, в тези малки дисертации или речи ние наблюдаваме единствено неговите резултати.

Въпреки че действащите лица са само резоньори на автора, въпреки че няма конфликт и реторическият елемент спъва движението на мислите, в тези два диалога, и то най-вече в „Мати Болгария“, драматическият елемент се изявява по своеобразен начин. В никое друго произведение на Неофит проблемите на българското национално възраждане в обществено-религиозно и в нравствено-просветно отношение не са разглеждани така изчерпателно и задълбочено. Никога критиката не е била така радикална, за да се излезе от застоя и безплътността на безутешната действителност. В никое друго свое произведение този човек на праволудейната логика и на афективното изживяване на нещата не се е възмогал до такъв възвишен национален патос. А проблемът и патосът, както изтъква това Емил Щайгер, са две страни на драматичния стил¹². В „Мати Болгария“ те се обединяват в едно силно въздействие, за да породят напрежението и красноречието, убедителната сила на словото.

За първи път срещаме национален патос в „История славянобългарска“ на Паисий. Както у пророка на нашето Възраждане, у Неофит Бозвели това емоционално въздействие има идеен произход и обществена цел. То е възпламенено от една възвишена идея — освобождението на народа от гръцката духовна и икономическа власт — и е устремено срещу съществуващия ред. Само че у Неофит националният патос добива и социален характер в защита на правдата срещу нейните похитители — фанариоти и чорбаджии. В тази точка на своята полемика възрожденецът е революционер, тъй различен от умни иначе

¹² E. Staiger. Grundbegriffe der Poetik. Zürich, 1959, S. 107 ff.

даскали и духовници като Райно Попович и Неофит Рилски. В това отношение той е предтеча и на Раковски, и на Каравелов, и на Ботев, които в някои случаи (особено Раковски) се вдъхновяват пряко от великия български агитатор.

За начало на диалога служи един плач, в който се нахвърля проблемът. Въпросите се устремяват както към ума, така и към сърцето на читателя. Краят е един химн. Проблемът е интелектуалният, а патосът — емоционалният двигател на диалога.

Както в една трагедия съдбата на героите се откроява все по-ясна и все по-ужасна, така и в „Мати България“ истината за бедственото положение в родината се разкрива все по-очевидна и гибелна за народа. Неофит си поставя за цел да подложи на внимателен разбор цялата нравствена и социална опасност, която произтича от властта на Фенер. Въпреки че мисълта не се индивидуализира, за да се добие драматическа правда, това произведение знае известни степени в разкриването на истината, както и известни кулминации в прозренията, съпроводени с афективни бури и гневни изстъпления.

Първите въпроси на майката извикват у сина патоса на страданието. Това емоционално възмущение, произтекло от дълбоката мъка по жертвите на насилията и несправдите на фанариотите, клони към решения, които искат да отстранят злото, и цели да привлече към състрадание, към участие на всички патриотично настроени българи. Синът говори за катастрофи, за непоправими загуби. Той се стреми да изкаже във възможно най-заразяваща форма преживяното и става все по-афектиран в реторичните си похвати. Нечуваните страдания на българина могат да бъдат изказани само от „плачевноридателя“ Йеремя и от големите антични писатели Омир, Овидий и Виргилий. Патетичната възбуда се нуждае от тези имена на пророци и поети, както и от най-живите багри, с които е наситена паметта на автора, за да внуши у читателите потрес от действителността и да пробуди у тях воля за противодействие: „Твоити мили рожби! Горките. . . уста имат, език нема. Очи имат, но не виждат, уши, но не слышат! Теглят повече от скотовите — и за что? Не знаят. Горко въздышат и пашкат. Но за коя причина, не смеят да попытат. Стоят просалзены. . . Гледат като нечувствены!..“ (с. 53). Неофит знае голямата активност и общественост на емоции като омраза, възмущение, дълбоко недоволство и дори отчаяние при проникновеното познание на противоречието между действителност и идеал. „В потыпканное робство на робат кой слыша, что говори? Чи за что устата си бедноиспадналый да отвори?... Ты, милая наша стара прежалена майко, известно знаеш, чи святата правда е отдавна пропъдена и на небето восфракнала — пред Всезнающего стои и ся уплаква“ (с. 60).

Същевременно другото лице, майката, желае да вникне по-добре в причините за народните бедствия и застъпва повече аналитичното начало в диалога. Тя също се стреми да ускори познанието, но за разлика от патетически възбуждения син изисква ясни мотиви и запазва съзнание за скритата връзка на изнасяните факти. По-хладно разсъдъчна, майката заклева сина си да говори, настоява той да бъде ясен, конкретен, обстоен в изложението си, за да се добие свободен поглед върху всички заплитания на проблема и да се стигне до решение. Нейните въпроси засягат ролята на турското правителство с привидната му добра воля за реформи в държавата и подмолните действия на гръцкото духовенство, което мами султанските служители и е превърнало българите в свои роби. Достигнал до напрегнати моменти, в които мисъл и чувство се срещват в едно силно въздействие, диалогът подхваща нова болезнена тема — денационализаторската и експлоататорската политика на фанариотите. Синът намира корена на злото в цариградската патриаршия. Пламнал от любов и ненавист, той разказва за пораженията, нанесени върху българското народно съзнание, и неговите думи извикват патетичните позиви на майката за свестяване.

Тонът на изобличението, ритъмът на словото, езикът с неговите фигури издават възбуждението, органическата омраза на самия Неофит. Патетичната сила на речта се активизира от усета за непосредственото присъствие на невидимите слушатели, чиято инертност авторът се стреми да сломи със своите думи. Вълнението, бързото редуване на въпросите, обръщенията към събеседниците създават впечатление, че всичко се говори под влиянието на момента, импровизира се, без да се е обмисляло предварително, съчинено е неочаквано под въздействие на конкретни обстоятелства: „Тяжко и горко на оная майка... , която гледа горките си рожбы до тамо испаднали, благочестие свята си веры насилно с грошовы да купуват и в незнающий странный язык да чтят и да писуват... Что ви продават? Что ли купувате? Не смышлявате ли и не познавате ли?“ (69—71).

Заедно с градацията на афектите напредва разнищването на проблема. Сияът разкрива как патриаршията, водена от користолюбие и алчност, продава на търг владишките катедри; как кандидатите гърци, за да могат да спечелят при наддаването, заемат от разни лица огромни суми; как тези дългове се изплащат от данъците, разхвърляни върху българското население, откъдето се извличат и нови парични средства за лично обогатяване на владиците; как новият владика, едва пристигнал в епархията си, бърза да създаде своя партия от селски и градски чорбаджии и първенци, с чиято помощ може по-лесно да ограбва народа. В добре подбраните ярки примери за експлоатация и насилие над народността се чувствуват страстната душа на Неофит и живостта на неговото съзерцание. С неотслабваща диалектика и с енергичен фигуративен език майката и сияът смъкват християнската маска на мнимите духовни водачи. Неофит знае, че истините са също тъй в състояние да вдъхновяват, както и чувствата. Изводите на Мати България добиват сентенциозен характер, като съкръщават по-дългите логически развития до най-кратката и внушителна за ума и волята ни антитетична формула. Цялата сила на патетичното се набира в саркастичните поанти на репликите. „Правилное грекорукоположение!“ — възкликва сияът, след като разказва за позорното търгашество на патриаршията, в което голяма роля играят развратните кокони. Майката отвърща в същия тон: „То нихиите пределы — еллины, идолопоклонцы суши, не чиняха! Фанарнотоконское бесослужение!“

Новият въпрос, който изисква решение, е гръкоманството. Убедителната логика в издирването на причините за тази обществена опасност и пораженията, които тя нанася, се съпровожда от едно разразяване на социалния патос, което се повтаря и по-късно, при изобличенията на таксидиотите — послушни оръдия на чорбаджиите гръкомани, както и при разголване двуличната природа на българските лъжепатриоти. Тъй като това емоционално явление има преди всичко идейна основа и не произтича от художествено съзерцание, то не намира подходящата си форма. Неофит не изчаква избистрянето на чувствата и бърза да ги предаде в слово, както му попадне, като трупа безразборно епитети, синоними, глаголи, които най-добре показват развихрянето на сарказма и волята да се сломят всички враждебни на народното дело сили: „... коварны сечева! Осатанени духовы и побеснели слуги! Неа-сытнии изедници! Общежителны безсовестнии продавцы и предатели! Безстыднии клеветницы и лъжесвидетели!“ (с. 106).

Така постепенно в речта на Неофит се набира толкова много съдържание из областта на волевото, на емоционалното, че сякаш цялата двигателна енергия на душата се съсредоточава в словото. Патосът избива в пророческо вешателство и жигосване: „Тяжко и горко, когато правдата от судните притълкана и истината — в лажа, а лажата — в истина прибръзната и общенародната праведна жалба с желтици продадена и повърната! То тогас трябва общена-

родното жителство кански да пиши и от скорпиоехидноядците жълно да пърти до синьото небо и да му хвлезе умилногромный глас во ушите Господа Саваота да проси отмъщението си“ (с. 116).

Както възпламененият от идеята за бѣдното възраждане на народа патос е тласкаща напред сила, защото отхвърля робското и пасивно настояще и пробужда латентната борческа енергия на българина, така и проблемът неумолимо изисква решение на въпросите и изход. В стремеж да достигнат корените на злото и да разграничат рязко и непримиримо българската национална идея от чуждите домогвания, действащите лица се добират до ония противоположни понятия, които най-добре могат да характеризират големия социален и национално-религиозен конфликт. Те разграничават българския национален характер от чуждите нрави, истинското религиозно чувство от търгашеството с вярата, родолюбиеото от лъжепатриотизма, невежеството от просветата. Светлина и сянка тук не се смесват. Ето например как Мати България изобличава противоречието между евангелските правила и делата на владичите : „Ако не ги е грях, барем не ги ли е срам. . . , чи наричат богопроклятата си глоба владычина и душедял, а не симония и святотатство?“ А ето острата полемика на сина срещу всичко онова в религията, което се явява в разрез с разума : „Когато рече нечто грековладыката и неговите фатрически грекомански поповы и постнычески духовници, то не ангел божий, ни Ап. Христов, но нито сам Христос от небото да слезе да им рече, чи то не е добро, простият ны болгарски народ на них не повярва, но на онуй, чтого му са рекли владыцы, поповы, калогеры! . . .“ Духовна свобода и социална правда се противопоставят на абсурдните суеверия и заблуди на лицемерните таксидиоти : „То проповяда друго, а друго тайно чини. Друго исповяда — друго вярва. . . Друго пред бога обещава, а друго струва и изпълнява.“ Друг път Мати България в духа на рационализма на Доситей Обрадович бичува пагубните навици да се дава милостия на манастирите : „Вместо добро — зло чините, вместо благословение — клятвата приимате, а вместо спасение, ще наследите вечное мучение!“ Особено тежки обвинения се хвърлят върху лъжепатриотите. При разглеждането на този социален въпрос майката дава простор на онази омраза и на оня свещен гняв, без които е немислим нито един истински борец : „Никой народ по светат до тамо не е никогаж испадвал сос неговите камение да му трошат главата, а той еще да подава да убиват единородните му милии братия и да бият по главата, която ги е родила. . . майка!“

С вдълбочаването в проблемите на Българското възраждане, с разголвянето на сатанинската природа на търгащите с религията нараства и склонността към антитезите за противоположни идеи, афекти и представи, докато се стигне до библейските видения за приначалната борба на доброто и злото във всемира като олицетворение на конфликта в неговия най-елементарен и чист вид. Поляритетът в идеите, изключил всякакво примирение с противната страна, и двойствената природа на чувствителността с това съчетание от радикално недоволство или неукротима ярост и от горещо въодушевление под знака на идеала се отразяват и в езика, който добива динамично-антитетичен градеж.

В края на „Мати България“ се стига до решение на поставения проблем. И тогава отново се намесва патосът, за да отправи не само към разума, но и към сърцето и волята изводите за единение, за широка просвета, за борба в името на справедливостта, националната чест, естественото право, свободната съвест и разума. Реторично-патетичното начало тържествува в една химнична проповед.

И така в диалозите на Неофит Бозвели драматичното произтича от логическо-диалектичното движение и напрежение на мисълта. Емоционалното и

разсъдъчното у читателя са привлечени към един проблем, към една цел — да се пробуди националното съзнание и да се създадат граждански добродетели. Дори когато в някои диалогични фрагменти се разкриват душевни кризи, те не се излагат сами за себе си, а са използвани като силно въздействащо средство за национално опомияне. Повишението на напрежението в тези произведения се дължи на енергичния темперамент и на националния патос на Неофит.